

จริงว่า ร่างกายมีภาวะของทุกขัง คือต้องทนอยู่อย่างยากลำบาก มากบ้าง-น้อยบ้างตลอดทั้งชีวิต อีกทั้งร่างกายก็ต้องอาศัยธาตุดิน (ของแข็ง), ธาตุน้ำ (ของเหลว) ธาตุไฟ (ความร้อน), และธาตุลม (ก๊าซ) มาปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ซึ่งนี่ก็แสดงให้เห็นเราเข้าใจถึงความจริงว่า ร่างกายเป็น อนัตตา คือ ไม่ใช่อัตตาหรือตัวตนที่แท้จริงของใครๆ

ส่วนจิตใจ (คือสิ่งที่รู้สึกนึกคิดได้) ก็มีการเกิดและดับอยู่เสมอๆ คือเมื่อร่างกายตื่น จิตก็เกิด (คือมีขึ้นมา) เมื่อร่างกายหลับสนิทและไม่ฝัน จิตก็ดับ (คือไม่มี) รวมทั้งขั้นทั้ง ๔ คือ วิญญาณขันธ์ (การรับรู้), สัญญาขันธ์ (การจำสิ่งที่รับรู้ได้), เวทนาขันธ์ (ความรู้สึกล่อลึงที่รับรู้) และ สังขารขันธ์ (อาการต่างๆของจิต) ก็มีการเกิดและดับสลับไปสลับมาที่ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ อยู่ตลอดเวลาอย่างรวดเร็ว รวมทั้งแต่จิตใจขณะที่ยังตั้งอยู่ ก็ยังมีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา เช่น เมื่อมีความสุขไม่นานก็กลายเป็นความทุกข์, เมื่อจำได้แล้วไม่นานก็ลืม, เมื่อรักแล้วไม่นานก็เปลี่ยนเป็นจืดชืดหรือเกลียดชัง เป็นต้น อีกด้วย ซึ่งนี่ก็แสดงถึงความเป็น อนิจจัง หรือ ความไม่เที่ยงของจิตใจ

ส่วนในขณะที่จิตกำลังเกิดกิเลสฝ่ายบวก (คืออยากได้สุขเวทนา) และอุปาทาน (คือเกิดความยึดถือว่ามีตัวเราที่กำลังมีสุขเวทนาขึ้นมา) ก็จะทำให้จิตเกิดอาการคั่นรนไปตามอำนาจของกิเลส แล้วก็ทำให้เกิดความกระวนกระวาย เร่าร้อน หนัก-เหนียว ไม่สงบ ไม่เย็น ไม่เป็นปกติ ฯ ขึ้นมา ซึ่งนี่ก็คืออาการที่เรียกว่า "ความทุกข์ซ่อนเร้น"

แต่ถ้าขณะที่จิตกำลังเกิดกิเลสฝ่ายลบ (คืออยากทำลายทุกขเวทนาให้หายไป) และอุปาทาน (คือเกิดความยึดถือว่ามีตัวเราที่กำลังมีทุกขเวทนา) ขึ้นมา ก็จะทำให้จิตเกิดความรู้สึกรทรมานมาก คือเกิดความเศร้าโศก ความคับแค้นใจ ความแค้นเหี้ยมใจ หรือความไม่สบายใจอย่างรุนแรง ฯ ขึ้นมา ซึ่งนี่ก็คืออาการที่เรียกว่า "ความทุกข์เปิดเผย" และแม้แต่ขณะที่จิตกำลังเกิดความทุกข์อ่อนๆจากนิรรมณ์อยู่นั้น จิตก็มีความรู้สึกที่ต้องทนอยู่ด้วย เพียงแต่ยังไม่มากเท่านั้น

กฎสูงสุดของธรรมชาตินี้ทางพุทธศาสนาเรียกเป็นภาษาบาลีว่า กฎอัสปิปัจจยตา ที่หมายถึง กฎการอาศัยปัจจัย (คือหลายๆเหตุ) แล้วเกิดขึ้น โดยกฎนี้มีรายละเอียดว่า "เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้ (คืออีกสิ่ง) จึงมี, เมื่อสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, และเมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้จึงไม่มี, เมื่อสิ่งนี้ดับหายไป สิ่งนี้จึงดับหายไป"

โดยกฎสูงสุดของธรรมชาตินี้มีใจความโดยสรุปว่า "ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นจะต้องมีเหตุและปัจจัยมาปรุงแต่งให้เกิดขึ้น" ซึ่งนี่ก็แสดงถึงความจริงว่า "ไม่มีสิ่งใดที่จะเกิดขึ้นมาได้เองลอยๆ โดยไม่มีเหตุและปัจจัย" ซึ่งนี่ก็เป็นการบอกว่ารู้ว่า "เมื่อมีเหตุ จึงมีผล เมื่อไม่มีเหตุ ก็จะไม่มีผล" ตามหลักวิทยาศาสตร์นั่นเอง

เรื่องนี้อธิบายได้ว่า การที่สิ่งใดสิ่งหนึ่งจะเกิดขึ้นมาได้ นั้น จะต้องมียุทธหลายๆเหตุมาร่วมกันทำ (คือปรุงแต่ง) ให้เกิดขึ้น (คือถ้ามีเพียงเหตุเดียวจะไม่สามารถทำให้เกิดสิ่งใดขึ้นมาได้) ซึ่งในบรรดาเหตุทั้งหมดนั้น ถ้าเหตุใดใหญ่หรือสำคัญที่สุดหรือเห็นได้ง่ายที่สุด (ซึ่งจะมีเพียงเหตุเดียว) เราจะเรียกว่า เหตุ ส่วนเหตุที่เหลือทั้งหมด เราจะเรียกว่า ปัจจัย ที่หมายถึง เหตุย่อยๆหรือสิ่งที่มาสนับสนุนเหตุ ส่วนคำว่า ปรุงแต่ง หมายถึง การร่วมกันทำ ซึ่งสิ่งที่เกิดขึ้นจากเหตุและปัจจัยนั้นจะเรียกว่า "สิ่งปรุงแต่ง" ที่หมายถึง สิ่งที่อาศัยเหตุและปัจจัยมาปรุงแต่งให้เกิดขึ้น

ถ้าเราจะพิจารณากฎสูงสุดของธรรมชาตินี้ให้ละเอียดถี่ถ้วน เราก็จะพบว่า เมื่อเหตุมาทำให้เกิดผลใดขึ้นมาแล้ว ผลนั้นก็จะกลายเป็นเหตุหรือปัจจัยไปปรุงแต่งร่วมกับเหตุหรือปัจจัยอื่นแล้วทำให้เกิดผลใหม่ขึ้นมาได้อีก คือมันจะเป็นเหตุเป็นผล, เป็นเหตุเป็นผล, เป็นเหตุเป็นผล อย่างนี้ต่อเนื่องกันไปเหมือนเหมือนโดมิโนที่ผลักกันต่อกันไปเป็นสายยาว อีกอย่างแค่เหตุเพียงเหตุเดียวก็ยังทำให้เกิดผลต่างๆได้หลายผล และเพียงผลเดียวก็จะต้องเกิดมาจากหลายๆเหตุมาปรุงแต่งให้เกิดขึ้น ซึ่งนี่เองที่ทำให้เกิดสายโซ่ที่คล้องต่อกันไปเป็นสายยาวและยังเกี่ยวพันกันอยู่อย่างยุ่งเหยิง ซึ่งนี่ก็ทำให้เราเข้าใจได้ว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้นมาในโลกและในจักรวาล ล้วนมีความเกี่ยวข้องกันอยู่ทั้งสิ้น ไม่มากก็น้อย ไม่โดยตรงก็โดยอ้อม เหมือนที่เรชอบพูดกันว่า "เด็ดดอกไม้สะเทือนถึงดวงดาว" นั่นเอง